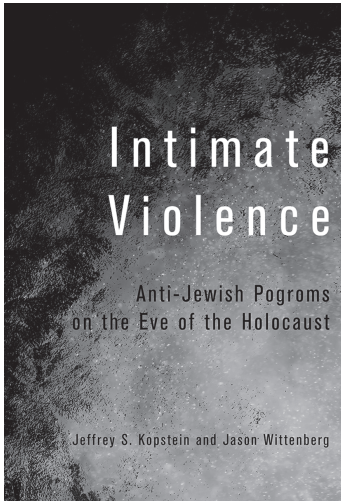

РЕЦЕНЗІЇ

ЯН БУРЦЛАФФ

Kopstein, Jeffrey S.; Wittenberg, Jason. Intimate Violence: Anti-Jewish Pogroms on the Eve of the Holocaust. – Cornell University Press, 2018. – 192 p.*

Сьогодні прийнято ледь не вибачатися за те, що написав ще одну книжку про події між 1941 та 1945 рр., які згодом отримали назви Голокост, Шоа або геноцид євреїв¹. Бум наукових досліджень кінця 1980-х спричинився до створення цілих тематичних бібліотек з історії Голокосту та сприяв встановленню основного перебігу подій. Масові розстріли, знущання у гетто і таборах та газ були основ-

---

* Текст уперше було опубліковано англійською у: *Review in History*, онлайн-ресурс Школи передових досліджень Університету Лондона (School of Advanced Study at the University of London). Друкується з люб'язного дозволу автора. Переклад Віталія Боброва.

¹ Щодо використання різних термінів див.: *Port Andrew I. Holocaust Scholarship and Politics in the Public Sphere: Reexamining the Causes, Consequences, and Controversy of the Historikerstreit and the Goldhagen Debate: A Forum with Gerrit Dworok, Richard J. Evans, Mary Fulbrook, Wendy Lower, A. Dirk Moses, Jeffrey K. Olick, and Timothy D. Snyder // Central European History. – 2017. – Vol. 50 (3). – P. 375–403.*

ними методами убивства. Коли історики поринають в опис Голокосту, то також пишуть про основних винуватців, хоча тут фокус зміщувався від «банд» Гітлера (Franz Neumann, 1942) до «звичайних чоловіків» (Christopher R. Browning, 1992) та, упродовж останнього десятиріччя, до жінок-винуватиць. За цей час виникли різноманітні пояснення витоків Голокосту та механізмів його втілення, зокрема, модерність, імперіалізм, колоніалізм, занепад держав, садизм, націоналізм та укорінений антисемітизм². Ця книжка, однак, інтригує та застосовує новий підхід. Праця «Особисте насильство: антиєврейські погроми напередодні Голокосту» Джеффри Копштейна і Джейсона Віттенберга, двох політологів, викладачів університетів в Ірвіні та Берклі, вирізняється методологією та об'єктом, а саме погромами, що відбулися у західному прикордонні сьгоднішніх Польщі, України та Литви влітку 1941 р. Від самого виникнення студій з історії Голокосту політологи та соціологи вирізнялися новаторськими підходами. Можна згадати покійного Рауля Гілберга, Зігмунда Баумана, Яна Гросса або, серед сучасніших праць, Данієля Гольдхагена (хоча полеміка, яка виникла навколо його книжки «Добровільні кати Гітлера» (Hitler's Willing Executioners), виявилася слабкою порівняно із зазвичай плідними дискусіями між обома академічними дисциплінами)³. Попри це, сучасне покоління політологів, здається, не дуже зацікавлене досліджувати Голокост. Можливо, причину цього правильно визначив у 2012 р. Чарльз Кінг, говорячи про те, що «унікальність» подій заважає науковцям розглядати життєво важливі питання окупації та складні поєднання Голокосту, насильства, місцевого опору та геноцидальної політики⁴. Тож можемо лише вітати той факт, що поруч із книжкою Євгенія Фінкеля про стратегії виживання «звичайних євреїв» (2017), Копштейн і Віттенберг зробили необхідний міждисциплінарний крок до глибшого розуміння коренів насильства всередині громади.

² Повний огляд сам по собі становив би наукову працю. Основний перелік містить праці Дональда Блоксхема, Юргена Зіммерера, Тімоті Снайдера, Саула Фрідлендера, Крістіана Герлаха, Омера Бартова та інших.

³ Goldhagen Daniel J. Hitler's Willing Executioners. – New York, NY, 1996. Щодо дискусій див.: Finkelstein Norman G., Birn Ruth B. A Nation on Trial. – New York, NY, 1998; The Goldhagen Effect: History, Memory, Nazism – Facing the German Past / Ed. Geoff Eley. – Ann Arbor, MI, 2000.

⁴ King Charles. Can there be a political science of the Holocaust? // *Perspectives on Politics*. – 2012. – Vol. 10 (2). – P. 323–341.

Книжка Яна Гросса «Сусіди» про погром в Єдвабне 10 липня 1941 р. (видана 2001 р.) фундаментально змінила підхід науковців до описання погромів під час Голокосту. Незадовго після того, як нацистська Німеччина розпочала операцію «Барбаросса» й напала на Радянський Союз, у містечку Єдвабне поблизу Ломжі, на теренах, що зазнали окупації обох режимів, поляки взялися топити та полювати на своїх сусідів-євреїв, а згодом закрили велику їх кількість у сараї та підпалили його⁵. Новий вражаючий погляд на участь поляків у воєнних убивствах євреїв спричинив справжній шок у країні. Більшість поляків збайдужіли до страждань інших етнічних груп – і євреїв також, адже боялися, що це применшить страждання самих поляків. Ця байдужість була також наслідком радянської освіти, що приховувала інформацію про участь місцевого населення у Голокості та презентувала нацистську Німеччину як єдине втілення зла. Страшне відкриття Яна Гросса досі вражає, попри численні критичні відгуки та уїдливі нападки скептично налаштованих читачів і псевдоісториків (зверніть увагу на відродження польського праворадикального націоналізму). Книжку, яку рецензуємо, варто сприймати як довгоочікувану спробу помістити результати його роботи у компаративну парадигму. Автори розглядають випадок Єдвабного разом із хвилею інших погромів літа 1941 р. Їхньою гіпотезою є те, що Єдвабне є трагічним фрагментом ширшого феномена внутрішньогромадського насильства, яке походить із політичної ситуації у міжвоєнні роки. Між червнем і липнем 1941 р. мешканці 219 містечок Східної Польщі, Західної України, Литви та Румунії чинили насильство стосовно своїх сусідів-євреїв. Копштейн і Віттенберг стверджують, що на теренах, які страждали від швидких змін влади та відповідної потреби у політичній лояльності, які Радянський Союз поспішно залишив, а нацисти ще не встигли вповні окупувати, погроми були безпосередньо пов'язані з політичною поведінкою у між-

⁵ *Gross Jan T. Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland.* – Princeton, NJ, 2001. Рецензію на цю книжку для цього журналу писав Джон Кліер: <https://www.history.ac.uk/reviews/review/306>. Глибокий аналіз наступних східноєвропейських праць на цю тему див. у: *Michlic Joanna. Coming to Terms with the 'Dark Past': The Polish Debate about the Jedwabne Massacre.* – Jerusalem, 2002; *Shore Marci. Conversing with Ghosts: Jedwabne, Zydokomuna, and Totalitarianism // The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses / eds. Michael David-Fox, Peter Holquist, Alexander M. Martin.* – Pittsburgh, PA, 2014. – P. 5–28.

воєнний період. Автори переконливо демонструють, що погроми, тобто насильство сусідів щодо сусідів, можна пояснити місцевою політикою, яка сприяла пригніченню прагнення до політичного представництва євреїв та їхніх національних прав. У контексті потужного відродження польського етнічного націоналізму після втечі радянської влади із західного прикордоння, траплялися погроми, в яких неєврейські мешканці атакували тих, кого вважали за можливих політичних супротивників.

Питання коренів цієї жорстокості проходить через усю невелику, але важливу монографію. Підхід авторів загалом відповідає сучасним суспільствознавчим дебатам щодо мікроконфліктів, однак наразі історики до них заледве чи долучилися. Більшість істориків у загальних описах та підручниках про численні місця, осіб та події Голокосту воліють ігнорувати, або забути, політичні передумови воєнних діянь. Чому погроми відбулися саме на цих теренах? У своєму новому дослідженні Копштейн і Віттенберг встановлюють наступність між міжвоєнним періодом і 1941 р. та аналізують політичну боротьбу, яка тривала від створення польської держави у 1918 р. Автори спираються на польські переписи 1921 і 1931 рр., які містили інформацію про етнічне походження та віросповідання, а також рівень освіти. Щоб проілюструвати політичний спектр, Копштейн і Віттенберг звертаються до виборів 1922 і 1928 рр. Вони дослідили муніципальні вибори, в яких брали участь 22 партії, серед них вісім єврейських (внутрішньо поділених). Історики можуть по-різному оцінювати погляди авторів книжки на базу даних із понад 2 тисяч місць у шести воєводствах, однак сам факт створення такого зібрання вартий схвалення⁶.

Націонал-демократи (Endecja), підбурювані харизматичним Романом Дмовським (1864–1939), плекали етномовний християнський ідеал польськості та закликали до єдиної держави, яка складалася б лише з поляків. Зважаючи на їхні дарвіністські погляди на суперництво рас, національний компроміс, встановлений диктатором маршалом Юзефом Пілсудським (1867–1935) та Безпартійним блоком співпраці з урядом (Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem), лишив місце для етнічних меншин взамін на їхню вірність державі поляків. Автори дослідження підкреслюють, що різні мовні, культурні та

⁶ Шість воєводств – це Білостоцьке, Полісьське, Волинське, Львівське, Станіславське, Тарнопольське.

етнічні групи ще більше віддалялися одна від одної внаслідок політичних криз 1920-х рр. Крім майже п'яти мільйонів українців і двох мільйонів білорусів, три мільйони євреїв, переважно мешканці міст східного прикордоння, відчували нестачу представництва у парламенті та недостатню суб'єктність через брак самостійних інституцій, не кажучи вже про Єврейську національну раду. Сіоністи, сіоністи-ревізіоністи під керівництвом Володимира Зеєва Жаботинського та бундисти – усі вони представляли єврейський націоналізм, закликали до створення єврейської держави у Палестині або, у випадку Бунду, єврейської автономії у Польщі.

У наступних розділах Копштейн і Віттенберг показують, що усі ці міжетнічні конфлікти вибухнули, коли прийшла радянська окупаційна влада. Крім електоральної статистики та даних двох переписів, автори також спираються на спогади тих, хто пережив Голокост, із Єврейського історичного інституту ім. Емануеля Рінгельблюма (зібрані між 1945 та 1947 рр.) та книги Ізкор (книги пам'яті), в яких розміщено єврейські спогади часів війни. Щоб раз і назавжди порвати з минулим, новий режим прагнув придушити польський (як і будь-який інший) націоналізм у радянській державі та усунув поляків з усіх керівних посад. Із уже зазначених підрахунків випливає, наприклад, що з 9–12 тисяч державних службовців у Білостоцькому воєводстві менше ніж 3 тисячі були етнічними поляками (с. 60). Та щойно радянська влада впала перед німецьким вторгненням, розпочалися погроми – абсолютна більшість упродовж шести тижнів від 22 червня 1941 р. Погромники скористалися браком стримувальних державних механізмів, а інколи прямим спонуканням німецьких сил. Копштейн і Віттенберг упевнені, що у своїх діях злочинці керувалися не так фактами попередньої співпраці між місцевими євреями та радянською владою, як страхом поляків перед тим, яку роль можуть відіграти євреї у подальшому політичному житті (с. 57). Тут автори спираються на теорію владної загрози, виникнення якої пов'язане з випадками лінчування чоловіків-афроамериканців. Згідно з цією теорією, у випадку, коли меншина загрожує панівному статусу більшості, більшість почне діяти⁷. Звісно, надто часто етнічне насильство пояснюють лише кризь призму державного насильства та боротьбу старих і нових еліт. Однак улітку 1941 р., як автори пере-

⁷ *Blalock Hubert M. Toward a Theory of Minority-group Relations. – New York, NY, 1967.*

конливо доводять, нацистські чи місцеві еліти тільки-но починали формуватися. Тож зі скрупульозного аналізу власноруч створеної бази даних автори виокремлюють кілька умов, за яких може виникати погром. Найбільше значення мав розмір місцевої єврейської общини. У місцях, де відбулися погроми, кількість єврейського населення була більше ніж удесятеро більшою, ніж у місцях, де погромів не сталося. Так само важливими були прагнення євреїв до культурного та політичного представництва та популярність партій, які закликали до міжетнічного діалогу (як-от уже загаданий Блок національних меншин або «Сіоністи Галичини»). Погроми сталися там, де загрозу бажаній моноетнічній державності вважали вищою, натомість їх не було у місцевостях, де популярними були партії – адепти міжетнічної толерантності та рівності для євреїв. Авторський аналіз вказує на чітку кореляцію між електоральною поведінкою, уявною загрозою від етнічної меншини, демографічним відсотком цієї меншини та рівнем її політичної інтеграції або виключення у воєнний час. У містечках, де до війни політичні розбіжності були високими, розпад держави та війна розпалили міжетнічні суперечності, відкрили старі рани та принесли погроми.

Ці аргументи дуже переконливі, оскільки автори підкреслюють поняття політичної інтеграції, яке історики, описуючи погроми, розуміють неправильно. До речі, уточнення про «напередодні Голокосту» у назві книжки дещо спантеличує читача, адже дає можливість припустити, що погроми не були невід’ємною складовою подій, які історики часто узагальнюють під назвою «Голокост». Незалежно від погляду на час формування так званого «остаточного розв’язання» – між червнем і груднем 1941 р.⁸ – жорстокість, описана в цій книжці, є частиною Голокосту.

Книжка порушує багато важливих питань, цікавих для мене як історика. Радикалізація расових і націоналістичних переконань, що

⁸ Науковці мають різні погляди на це питання. Крістофер Браунінг (*Browning Christopher R. The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942.* – Lincoln, 2003. – P. 85ff.) вважає, що Гітлер прийняв рішення винищити усіх євреїв в ейфорії від очікування швидкої перемоги восени 1941 р. Крістіан Герлах (*Gerlach Christian. The Extermination of the European Jews.* – Cambridge, 2016. – P. 66ff.) наполягає, що це відбулося десь на початку грудня, після радянського контрнаступу під Москвою. Натомість Петер Лонгеріх (*Longerich Peter. Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews.* – Oxford, 2010. – P. 179ff.) стверджує, що це був поступовий процес, який тривав до весни 1942 р.

влітку та восени 1941 р. призвела до «генеративного насильства» (термін Макса Берггольца), не є чимось новим для істориків Центральної та Східної Європи. А проте ці історики фокусуються на націоналізмі, який походить від нацистського колоніалізму⁹, але не стосується причин погромів. Політологічний аналіз погромів, який зробили автори, показує, на що можуть перетворитися націоналізм і нацистворення, коли воєнні союзи та занижені моральні стандарти поєднуються з ментальним протиставленням «ми або вони». Проте міжетнічне насильство не мало бути частиною воєнного життя, навіть за таких проблемних відносин, які мали євреї та неєвреї у Польщі. Баланс між політичною інтеграцією та погромами спричиняв велику кількість варіантів на теренах окупованої Польщі. Якщо євреї жив у маленькому містечку зі ще меншою єврейською громадою, мінімальною політичною підтримкою сіоністів або бундистів і невеликою кількістю прихильників націоналістів (Endeja), то його шанси уникнути погрому були порівняно великі. У тих місцях, де таке насильство все-таки мало місце, ми, історики, мабуть недооцінили вплив децентралізованого та низового насильства, яке лише *виділяє* стихійним і яке історики радше пояснюють за допомогою позачасових категорій, як-от начебто сторічний антисемітизм. Копштейн і Віттенберг показують, що ці випадки особистого насильства мають щонайменше певну структуру. Класичні праці, зокрема, «Звичайні чоловіки» Крістофера Браунінга, довели, що причини для вбивств радше ситуативні, ніж культурно-зумовлені. Чому б тоді не застосувати цю тезу до погромів та інших маловивчених випадків квазідержавного насильства, наприклад, діяльності радянських партизан або збройного опору нацистським окупантам?¹⁰

Сучасні історики можуть обирати два взаємодоповнювальні шляхи. З одного боку, державна влада справді багато важила у подіях Голокосту, особливо її розпад на теренах «подвійної окупації» (Ті-

⁹ Див., наприклад: *Bergholz Max. Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism, and Memory in a Balkan Community.* – Ithaca, NY, 2016. Про міжвоєнну Польщу та епізоди, про які тут згадано, див.: *Zloch Stephanie. Polnischer Nationalismus. Politik und Gesellschaft zwischen den beiden Weltkriegen.* – Cologne/Weimar, 2010, а також (не згадано у книжці): *Lehnstaedt Stephan. Imperiale Polenpolitik in den Weltkriegen. Eine vergleichende Studie zu den Mittelmächten und zu NS-Deutschland.* – Osnabrück, 2017.

¹⁰ *War in a Twilight World. Partisan and Anti-Partisan Warfare in Eastern Europe, 1939–45* / eds. B. Shepherd, J. Pattinson. – New York, NY, London, 2010.

моті Снайдер). Ці терени, *криваві землі*, стали місцем для більшості місць масових убивств. Книжка, про яку йдеться, підтверджує гіпотезу Снайдера: падіння державної влади уможливило погроми. З іншого ж боку, коли мова йде про маленьке українське містечко Бучач та євреїв у гетто й навколо (це показали нещодавно Омер Бартов та Євгеній Фінкель), то відповіді на проблеми насильства, опору та виживання можемо знайти лише за допомогою мікродосліджень, які були б мінімально зосереджені на діях центральної влади або прямих наказах нацистів¹¹. Рецензована книжка промовляє до істориків з обох історіографічних шляхів.

На додачу постає спадок Яна Гросса. У більшості громад (91 %) погромів не відбулося, більшість поляків ніколи не нападали на своїх сусідів. Є одне проблемне питання у дослідженні Гросса щодо репрезентативності Єдвабного для окупованої нацистами Польщі. Гросс якось написав, що «немає причини виокремлювати Єдвабне як місце, де відносини між євреями та рештою населення упродовж двадцяти місяців радянської влади були би більш конфліктними, ніж деінде»¹². Максимум, на що він звернув увагу, так це на сильну згуртованість поляків проти євреїв та на шокуючу жорстокість радянського НКВС. Копштейн і Віттенберг підтримують Гросса стосовно надзвичайної жорстокості подій у Єдвабному, але також додають, що містечко було найбільш політично радикалізованим у регіоні. У ньому, що нетипово для цієї місцевості, не було білорусів, тож лишилися лише поляки та євреї. Тут, як і в інших містечках, було принаймні на третину більше поляків, готових голосувати за націоналістів-ендеків (*Endecja*).

На мою думку, головна перевага книжки у запереченні низки типових аргументів, що їх історики виробили щодо погромів¹³. Погро-

¹¹ *Snyder Timothy*. Black Earth: The Holocaust as History and Warning. – New York, NY, 2015. – P. 117–144, 182 ff.: <https://www.history.ac.uk/reviews/review/2036>. Про перші спроби проаналізувати безвладдя див.: *Beyrau Dietrich*. Schlachtfeld der Diktatoren. Osteuropa im Schatten von Hitler und Stalin. – Göttingen, 2000; *Bartov Omer*. Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz. – New York, NY, 2018. – P. 129–244; *Finkel Evgeny*. Ordinary Jews: Choice and Survival During the Holocaust. – Princeton, NJ, 2017. Промовисто, що усі чотири історики починають дослідження з міжвоєнних років.

¹² *Gross Jan T*. Neighbors... – P. 43.

¹³ Огляд див. у: *Juifs et Polonais 1939–2008* / Eds. Jean-Charles Szurek and Annette Wiewiorka. – Paris, 2009 (немає у бібліографії до книжки).

ми не мали економічних причин, як-от вроджений польський антисемітизм або етнічні відмінності. Як підкреслюють Копштейн і Віттенберг, мародерство відрізняється від *убивства* заради мародерства. Так званий міф про юдео-більшовизм (*Żydokomuna*), тобто уявний стосунок євреїв до злочинів комунізму, не дістав відображення ані в результатах виборів, ані в переписах¹⁴. Немає помітного зв'язку між міжвоєнними голосами за комуністичні партії та погромами. Якби погроми були лише помстою радянсько-єврейським колаборантам після втечі місцевих партійних працівників та адміністрації, то вони мали б зачепити й інших «колаборантів». Звісно, це не заперечує, що злочинці могли так вважати, коли чинили злочини та потім, коли намагалися виправдовувати власні злочинні дії. Це також не заперечує, що антисемітизм був поширеним серед поляків та інших етнічних груп, але жоден чинник не може бути причиною погромів сам по собі.

Авторам цієї книжки легко наразитися на критику, адже вони поставили перед собою дуже амбітні цілі й використали сміливий міждисциплінарний підхід. Напевно, істориків у цій книжці найбільше дратуватимуть використані дані та системні пояснення на основі рівня політичної інтеграції. Це типова відмінність між двома дисциплінами: істориків професійно цікавлять історичні події та деталі. Чи можуть результати виборів у 1928 р. вплинути на події більш як десять років потому? Компаративна політологія показує, що електоральні прихильності можуть змінюватися швидко, а 1928 рік був для польських євреїв досить спокійним. Можна також згадати, що інклюзивна політика Пілсудського не сприяла антисемітським сентиментам до 1935 р. Ба більше, Копштейн і Віттенберг визнають, що вони не «можуть пояснити весь просторовий розподіл погромів. Цифри також не дають нам конкретного розуміння, як соціальні та політичні умови могли сприяти виникненню погромів, як погроми розгорталися, і чому вони інколи не траплялися, хоча

¹⁴ Див. більше у: *Hanebrink Paul A. A Specter Haunting Europe: The Myth of Judeo-Bolshevism.* – Cambridge, MA, 2018. Автори не згадують у праці перше спростування міфу про «юдео-більшовизм» за авторством Генріка Гринберга: *Grynberg Henryk. Życie jako dezintegracja // Prawda nieartystyczna.* – Sękowa, 1984. – Р. 19–22; або важливу працю Джоанни Токарської-Бакір: *Tokarska-Bakir Joanna. Żydzi u Kolberga // Rzeczy mgliste. Eseje i studia.* – Sejny, 2004. – S. 66–67, котра вже тоді сумнівалася у переході під час війни від типових упереджень та релігійного антисемітизму до його нової расової версії.

“мали б”». Ця відвертість не є недоліком книжки, радше запрошенням до науковців більше працювати разом (наприклад, про Литву, с. 117). Скільки осіб було вбито у цих 219 погромах? Чи існувала певна межа, за якою заклики радикалів до насильницьких дій призводили до вбивств? Як і коли активісти-націоналісти переконували співгромадян учинити вбивство? Тут бачимо найбільшу слабкість аргументації авторів: чому вбивали жінок і дітей, якщо найбільш політизовані мешканці нападали на тих співгромадян-євреїв, котрих вважали конкурентами у праві на владу? Є необхідність набагато глибше дослідити конкретний *процес* занепаду суспільних зв’язків. З іншого боку – коли і чому вбивства припинилися? Чому і як погроми 1941 р. відрізнялися від убивчої хвилі погромів на польських теренах у 1918–1920 рр.?

Найбільше збентеження в істориків може викликати те, що в цьому дослідженні не розглядаються нацисти – навіть ще більше порівняно з Гроссовими «Сусідами». Так само авторам варто було скористатися поняттям «культурної асиміляції» під час аналізу даних, що із середини 2000-х є досить поширеним в єврейських студіях. Цікавим є аргумент про те, що ортодоксальні євреї були найпомітнішими мішенями, але при цьому часто уникали погромів (с. 131), проте мені цікаво також, наскільки асиміляція могла би врятувати життя завдяки моральній і громадській солідарності? Присутність нацистських службовців також могла заохочувати місцевих шукати схвалення від нових хазяїв, особливо тих, хто пережив тюрми НКВС. Додаткові дослідження у німецьких архівах могли б підтвердити або модифікувати ці чинники й виявити точки їх поєднання¹⁵. Шкода, що автори не залучили до масиву джерел деякі з відеосвідчень Фонду Шоа, що вони самі визнають. Це могло би посилити єврейські голоси й допомогти нам краще зрозуміти рівень культурної асиміляції та місцевий контекст, додати особистих історій на противагу числам¹⁶. Проте ця книжка аналітична, а не описова.

¹⁵ Можна було би розпочати, наприклад, із відомого листа «Францля» (Franzl), вперше показаного на виставці про Вермахт у 1995 р. У листі до родини у Відні солдат описав деякі з німецьких злочинів, убивство українців НКВС і місцеві погроми за участю нацистів та поляків: Federal Archives Freiburg (BA/MA), RW 4/V. 442A, 202.

¹⁶ Сучасні історичні нариси про погром у Кишиневі 19 і 20 квітня 1903 р. див.: *Zipperstein Steven J. Pogrom: Kishinev and the Tilt of History*. – London, 2018. Ця праця доповнює авторську бібліографію про погроми в Росії (р. 120–122).

У відповідь на бурхливу реакцію щодо його «Сусідів» Ян Гросс сказав, що природа дослідження Голокосту полягає в тому, щоб ставити нові запитання, а не задовольнятися спрощеними відповідями¹⁷. У цьому сенсі Копштейн і Віттенберг запропонували чудовий план для подальшої роботи. Ця книжка – новаторська та вишукана. Зважаючи на бурхливу реакцію, спровоковану «Сусідами» у 2001 р. (і «Полюванням на євреїв» Яна Грабовського у 2010 р.), можна лише захоплюватися сміливістю Копштейна й Віттенберга та їхніми дослідженнями кривавого літа 1941 р. Зрештою, їхній вдумливий аналіз нагадує нам, що повага до історичних фактів та свобода дослідження не є природним робочим середовищем, вже точно не в сучасній Польщі, яка загрузла у змаганні страждань. Можна лише сподіватися, що справжні дослідження, як-от ця книжка, будуть продовжені далі¹⁸.

Джеффри Копштейн, Джейсон Віттенберг. Відповідь на рецензію Яна Бурцлаффа

Ми щиро вдячні Янові Бурцлаффу за його вдумливе прочитання «Особистого насильства» й особливо за те, наскільки високо він як історик оцінює використання політологічних підходів у дослідженні. Власне, сподівання, що сучасні методи суспільних наук можуть допомогти нам розв'язати гарячі суперечки між істориками щодо витоків і першопричин погромів, які трапилися після вторгнення німців на терени Радянського Союзу у червні 1941 р., було основним нашим мотивом проведення наукового дослідження. Таким чином ми також хочемо поглибити наше розуміння Голокосту та, у ширшому розумінні, витоків масового насильства.

У своєму вдумливому та детальному огляді Бурцлафф робить кілька важливих зауважень, що потребують докладнішої відповіді. Зупинимось на двох найважливіших із них.

По-перше, Бурцлафф ставить дуже цікаве запитання щодо назви книжки, а саме уточнення після двокрапки, де ми характеризуємо

¹⁷ *Gross Jan T. A Response // Slavic Review. – 2002. – Vol. 61 (3). – P. 483.*

¹⁸ Дослідження про те, як італійці видавали та зраджували своїх сусідів між 1943 і 1945 рр., див.: *Klein Shira. Italy's Jews from Emancipation to Fascism. – Cambridge, 2018; Sullam Simon Levis. The Italian Executioners: The Genocide of the Jews of Italy. – Princeton, NJ, 2018.*

погроми як такі, що трапилися «напередодні» Голокосту. То чи не є це уточнення оманливим або помилковим? Бурцлафф вважає, що погроми варто розглядати як частину подій Голокосту, а не як щось окреме чи певну прелюдію до Голокосту, як це випливає з назви нашої книжки. Це важливе питання, яке стосується загального концепту та періодизації. Історики ще сперечаються, що саме вважати Голокостом, а отже, коли саме ці події розпочалися. Чи було необхідним елементом залучення німців? Чи означення передбачає велику кількість жертв неєврейського походження? У своєму дослідженні ми не даємо чіткої відповіді на ці запитання. Це, визнаємо, є нашим недоліком. Тож охоче скористаємося цією можливістю, щоб дещо уточнити своє бачення.

Ми дотримуємося більш-менш загальноприйнятого визначення Голокосту (з великої літери) як переважно успішного виконання плану з винищення європейських євреїв. Лишається запитання, чи погроми 1941 р. могли бути частиною цього плану. Наявні докази свідчать, що ні. У нашій книжці ми зауважили, що не всі євреї, котрі могли бути мішенню насильства, такою мішенню стали. Навіть навпаки, відносна рідкість погромів означає, що більшість поляків та українців у східнопольському прикордонні не були погромниками, а більшість євреїв не стали жертвами погромів. Якщо у місцевого населення і були плани вбити усіх євреїв, то вони жодним чином навіть не наблизилися до його втілення.

Але чи міг такий план взагалі існувати? Іншими словами, чи можна вважати погроми просто невдалою спробою винищити євреїв? Є дві причини сумніватися стосовно цього. По-перше, є сумніви щодо наявності такого плану влітку 1941 р. навіть власне у німців. А системні дії щодо його втілення не почалися аж до Ванзейської конференції у січні 1942 р. Хоча доведено, що влітку 1941 р. німці заохочували місцевих мешканців до «самоочисних» дій, вони не надто сприяли цим діям, та й успіх їх був ситуативним. По-друге, якби погроми були частиною Голокосту, варто було би очікувати спроби провести погроми у більшості або навіть в усіх двох тисячах громад у нашій вибірці, де євреї мешкали разом із неєвреями. Однак цього не відбулося. Мішенню стали лише окремі громади. Причому громади, які до початку війни були активно задіяні у власному націєтворенні, переважно через ідеї сіонізму. Для етнічних поляків та українців ці общини були певними осередками опору їхнім власним

сподіванням на національні держави, де пануватимуть їхні відповідні мова та культура. Це стимулювало погромників і демотивувало поляків та українців, які не були напряму задіяні у насильстві, допомагати євреям.

Можливо, у місцях, де відбулися погроми, було виявлено хоча би намір до геноциду? Іншими словами, чи були ці дії схожими до описаного Гроссом погрому в Єдвабному, де вбили усіх євреїв, яким не вдалося втекти? Відповісти на це питання складно, переважно тому, що абсолютна більшість євреїв, які пережили ці погроми, були вбиті пізніше в інший спосіб. Наша книжка підкреслює, що громада Єдвабного була винятковою: тут поляки-симпатизи національних демократів зіштовхнулися з євреями-націоналістами за відсутності будь-яких інших етнічних груп. Щодо інших погромів, то ми не можемо стверджувати, чи ті, кому вдалося вижити, врятувалися тому, що їм вдалося уникнути геноцидального насильства, чи тому, що наміру до геноциду не існувало в принципі як такого. Однак ми точно знаємо, що погроми на зразок Єдвабного не були типовим явищем.

Підсумовуючи, зазначимо, що погроми 1941 р. потрібно вважати радше одними з останніх проявів «традиційного» антиєврейського насильства (хоча й набагато жорстокішого), аніж передумовами того, що потім назвуть Голокостом.

Бурцлафф ставить також інше, дотичне запитання: «...чому вбивали жінок і дітей, якщо найбільш політизовані мешканці напали на тих співгромадян-євреїв, котрих вважали конкурентами у праві на владу? Є необхідність набагато глибше дослідити конкретний процес занепаду суспільних зв'язків».

Ми згодні з гіпотезою, яку пропонує Бурцлафф, і трохи пишемо про це у нашій книжці. Занепад суспільних зв'язків на теренах, які ми дослідили, відбувся переважно упродовж двох років радянської окупації перед початком воєнних дій, коли Москва встановлювала свій контроль і намагалася викоринити будь-який потенціальний спротив. Громадянське суспільство було розчавлене, пройшли депортації. Ця доля не оминула жодну етнічну групу. Суспільство brutalізувалося, а поріг «прийняттого» насильства понизився, щойно радянський режим утік опісля німецького нападу на Радянський Союз.

Яким саме чином це вплинуло на вбивство жінок і дітей, маємо розглянути за допомогою додаткового чинника: динаміки кожного

окремого погрому. Ми стверджуємо, що погроми відбулися там, де євреїв уже не сприймали як своїх або рівних. Ритуальні приниження, які супроводжували погроми, погіршували ситуацію. Такі приниження склалися з антисемітських, антикомуністичних та антисіоністських дій, що розпалювало як злочинців, так і спостерігачів. Насильство виходить з-під контролю там, де злочинці відчувають безкарність, а жертви є безпомічними та здегуманізованими, не вартими помилювання з погляду погромників.

Ми хочемо зробити важливе уточнення формулювання щодо опису Бурцлаффом нашої аргументації. Ми не вважаємо, ніби євреї-націоналісти могли отримати владу над неєврейськими мешканцями. Євреї, кількість яких сягала лише близько десяти відсотків населення країни, становили меншість у більшості місць, де відбулися погроми. Як ми коротко зазначили вище, неєврейські мешканці бачили в євреях, котрі наполягали на повазі до їхніх національних прав, перешкоду для власних прагнень створити етнічно однорідні національні держави.

Бурцлафф підозрює, що істориків спантеличить відсутність у дослідженні уваги до нацистів. Проте ми умисне зосередилися на насильстві, в якому німці не відігравали ключової ролі. Для нацистів східноєвропейські євреї були неясною масою, яку потрібно винищити. Регіональні варіації виникали лише тією мірою, якою вони становили тимчасові перешкоди кінцевій меті. Однак цього не можна сказати про погроми 1941 р. Кожне з цих місць мало свою передісторію, і саме ця передісторія визначала подальший розвиток подій. Ми припускаємо, що це твердження буде слушним не лише щодо погромів 1941 р., а й деяких інших аспектів Голокосту та інших випадків масового насильства.